

Əhməd Ağaoğlu haqqında düşüncələr

3 gün əvvəl, oktyabrın 26-da Azərbaycan və Türkiyə Prezidentləri Zəngəzur dəhlizinin təməlini qoydular... 103 il əvvəl isə Əhməd Ağaoğlu Cümhuriyyət Parlamentinə Zəngəzurdan deputat seçilmişdi.

Azər Turan

"Hüriyyət mələyinin aşiqi" Əhməd Ağaoğlu insanı mədəni kainatın şüuru, hüriyyəti şüurun müqəddəs cövhəri, sərbəst insanlar ölkəsini isə hüriyyətin məbədi hesab edirdi. Əhməd bəyin Vətən məbədində riya və yaltaqlıq ən ağır günahlardan sayılırdı. Yalançılar bu məbəddən qovulur, xəbərçilər vətəndaşlıqdan məhrum edilirdi. O təkcə Yaxın Şərqdə avropalaşma hərəkatının deyil, eyni zamanda XX yüzilin əvvəllərində türk millətinin qürubunu əngəlləyən milliyyət düşüncəsinin də ən səmimi ideoloqlarından biri idi.

Bizə güllə atanlara gül atmaq adətimize də Əhməd Ağaoğlu son qoyub. Erməni məzaliminə qarşı Azərbaycan türklərinin dirənişini, təşkilatlanmasını da o təmin edib. XX yüzildə erməni barbarlığına qarşı milli düşüncənin hərbi, silahlı bir güclə qaynayıb-qarışmasının ilk örnəyini "Difai"nin timsalında 1906-cı ildə Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıb.

Əhməd Ağaoğlu qədim türk yzasını, əcdadımızın dünyaya yer üzündəki ahəngin qorunmasına cavabdeh olaraq gəldiyini bilən, ulusu sevmək fənnini, harmoniyanı qorumaq görevini fəhminin parlaq güdrəti və qələminin ecəzıyla "Tanrı dağı"nda mənəvi vəzifə olaraq mənimsəyən böyük insanlarımızdan biri idi.

Ağaoğlu Qarabağ türklərinin səsinə Avropanın elmi çevrələrinə, Sarbon auditoriyalarına, Londonun xitabət kürsülərinə daşıyan, Qarabağı Qərbə yansidan ilk Azərbaycan aydınıdır. Fars milli düşüncəsinin mahiyyətində bərqərar olan gizli inanc cərəyanlarını şərqşünaslığın yüksək, elmi üslubunda tədqiq edən ilk Azərbaycan mütəfəkkiri odur.

Əhməd Ağaoğlu milli varoluşun zamanına görə ən dürüst və sağlam yollarını özünün zəngin elmi təfəkkürü, açıq siyasi bəsirəti ilə müjdələyənlərin birincilərindəndi.

Ağaoğlu millətə ruh kirinin vücud kirindən daha dözülməz olduğunu duyurmaq üçün sanki qədim mətnlərin üzərində inadlı palimpsestlər yaratdı, şamanlıcasına cəzbəli bir mücadilə verdi, yeniyetməlik illərində Şuşada ruhunu qapsayan milli vəcdini öləncən tərək etmədi. Maltadan Qarabağ aşırımlarına, Bakıdan Hıra dağına, İstanbuldan Tanrı dağlarına boylandı...

1888-1894-cü illərdə Parisdə - Sarbon Universitetində Renan, Darmesteter kimi dünya şöhrətli alimlərdən dərslər almışdı. Hələ o zaman fransız elmi elitasının diqqətini çəkən Ağaoğlu Londonda Şərqşünaslar Konqresində "Şiə dinində məzdəki inanclar" mövzusunda məruzə etdi və bu əsər Kembric Universitetinin dəstəyi ilə bir çox Qərb dillərində dərc olundu.

Əhməd bəy araşdırmasında məzdəki inanclarla şiə düşüncəsinin İranda necə və hansı yolla uzlaşdırıldığını, Sasani sülaləsinin Salman Farsi, Şəhrəbanu amillərindən necə yararlandığını, Məzdəki ənənəsinin şiə dəyərlərinə necə adaptasiya olunduğunu tədqiqatə cəlb etmişdi.

Paris Əhməd bəydən potensial, intellektual bir irançı, farsçı yaratmaq xülyəsindəydi. Ancaq Ağaoğlu Parisdən Şuşaya İslam aləminin mədəni birliyinə, tərəqqisinə cəhd edən nüfuzlu bir panislamist kimi qayıtdı. Amma bu necə oldu? Necə oldu ki, Əhməd bəy Azərbaycana qayıdar-qayıtmaz həm də milli mücadilənin ön sıralarında göründü. Hələ Parisdəyənkən Sarbon tələbəsi Ağaoğlunun mütavəzə mənzilində onunla həftələrlə davamlı söhbətlər etmiş Seyid Cəmaləddin Əfqani bu qarabağlı gənci paniranizmdən panislamizmə yönəldə bilmişdi. Elmdəki yolu Ernest Renanla başlayan Ağaoğlunun məfkurədəki yolu Seyid Cəmaləddinlə davam edirdi. Sonralar 1905-ci ilin noyabrında Ağaoğlunun "Həyat"dən ayrılıb "İrşad" qəzetini yaratması da, deyildiyi kimi, hər hansı milli maraqlara prinsiplial münasibətlə yox, elə bu səbəblə bağlı idi. Azərbaycanda İran mədəni modelini və fars kultunu dağıdan panturanist Əli bəy Hüseynzadə ilə, panislamist Əhməd Ağaoğlunun fikir müxtəlifliyində...

Avropada neçə yüz ildən bəri islam dəyərlərinə və Hz. Məhəmmədə qarşı yönəlmiş ədəbi-ideoloji sistemin də ilk elmi tənqidini 1901-ci ildə "İslamlığa görə və İslamda qadın" əsərini yazaraq Əhməd bəy gerçəkləşdirdi. Şərq-Qərb sivilizasiyalarının bütün qütblərinə, Budda-Brəhmən mədəniyyətinə, hind, Çin, yapon uyğarlıqlarına, İslam və Xristianlıqdakı bütün məzhəb və sektaların etiqad yollarına, yaşadığı zamanın sosial mahiyyətinə, Qərb amilinin mədəni və siyasi altyapısına, müqəddəs mətnlərin teoloji təfsirinə, ümumiyyətlə, ən ciddi mətləblərə vəqif bir zehniyyətin əsəri olan "Üç mədəniyyət" müasir fikir tariximizin ana kitablarından biridir.

Əli bəy Hüseynzadənin məşhur üçlü triadasında nisbətən çətin dərk olunan çağdaşlaşmaq qanadının doğurduğu "nə üçün və necə avropalaşmaq?" sualına "Üç mədəniyyət"də olduğu qədər qapsamlı, sosioloji və

fəlsəfi bir cavabı başqa kitablarda oxumaq bəlkə də heç mümkün deyil, ancaq buna rəğmən, üstündən yüz ilə yaxın bir zaman keçsə də "zavallı Ağayevin insafsız ittihamı" (C.Meric) hələ də "Üç mədəniyyət" opponentlərinin aramsız tənqidinə hədəf olur...

Türkiyədə onun barəsində yazılmış kitablardan biri "Əhməd Ağaoğlu və rol dəyişikliyi" adlanır. Paris dönəmində paniranist kimi görünən Ağaoğlu, Bakıda panislamist, Türkiyədə türkçü və qərbçidir. Türk varlığının, o cümlədən Şərqi qlobal təhdidlərə, Məhməd Akif demişkən, tək dişi qalmış mədəniyyət canavarının (Qərb mənasında) pəncəsinə düşər olduğu o darıncılıqda Əhməd bəy tutaq ki, Sədinin padşaha mütləq itaət təlim edən əhəmiyyətli baxışlarının əvəzinə Monteskyönün "Qanunların ruhu"nu mənimsəməyi daha uyğun görürdü. İtaət, qənaət, təvəkkül, təslim, dözümlü modelinə söykənən dərviş əxlaqi prinsiplərinin yerinə Russonun "İctimai müqavilə" nəzəriyyəsini öyrənməyi tövsiyə edirdi.

Əhməd bəyin milli və insani oyanış fəlsəfəsində Şiraz və İsfahan Roma və Yunanıstanla üz-üzə gəlirdi. Burada cəmiyyətə Parisi dağıdan dərvişin tilsimlərindən imtina, əvəzində isə Avropanı inkvizisiya məhşərindən xilas edən Lüter düşüncəsinin ibrət dərsləri öyrədilirdi. Şərqi mistisizminin qarşısına Roma hüquq məktəbi çıxırdı və Əhməd bəyin qənaətinə görə, totalim Roma hüquq məktəbi İslamın əsaslarına İran ənənələrindən daha məhrəm və daha uyarlıydı. Yəni də həmin sistem üçün ən münbit zəmini Əhməd bəy xristianlıqdan daha çox islamın simasında görürdü. Ancaq öz təbiriyyə desək, əyrü-üyrü yollardan sərf-nəzər edirdi, Adam Smitlə Nizamüddövlənin, Spenserlə Nəsrəddin Tusinin görüşlərini bir-birinə qarışdırmamağı, yolun ən konkretini, mükəmməlini və ahəngdarını seçməyə çağırırdı...

Beləliklə, yaradıcılığının son aşamasında Əhməd bəy Qərbi tələq edirdi, ancaq autodefələr dövrünü yaşamış, Allahın yaratdığı sərbəst düşüncəli insanları Papanın əmri ilə tonqallarda yandıran Qərbi deyil, Fransız İnkilabından sonra doğulmuş yeni Qərb dəyərlərini tələq edirdi. Bu tələqləri o, yəni də "Sərbəst insanlar ölkəsi"ndə, yəni də qurultay və hüriyyətin (demokratiyanın) nə olduğunu əcdadlarından öyrənmiş türk fərdinin dilindən ifadə edirdi...

Ağaoğlu Fatehdən sonra türk təməlinə uzaqlaşan Osmanlının son çağlarında şəxslərə, fərdlərə deyil, dövlətə bağlı olanların idarəetmə sistemindən qovulmasındakı və mücahidlərin sürgünə, Aramyanların rəyasətə sövq edilməsindəki mənanı da dövlətin yox, sultan hakimiyyətinin qorunması şəklində belə izah edirdi: "Üç yüz ildən bəri iş başına keçmiş olan dövlət adamlarının sicilləri incələnersə, aralarında yüzə iyirmisinin belə türk olmadığı anlaşılır. Böyük bir qism o qullardır ki, dövləti qurmuş olan ünsürlə ilgili olmayıb sırf padşahlara qarşı göstərdikləri rəzilcə bağlılıq sayəsində çeşid-çeşid hiylələr, ikiüzlülük və cinayətlərlə mövqe və məqam sahibi olmuşlar. Türkü anlamamışlar. Türkün sevincinə qatılmamışlar və fəlakətli zamanlarda türkü tərki edib getmişlər ki, bu da çox təbiidir. Çünki onları dövlətə bağlayan tək şey padşahın təvəccühüdür".

Əhməd bəy məmurlarının sədaqət dərəcəsinin yalnız padşahın təvəccühünə (rəğbətində) bağlı olmayan milli və demokratik dövlətin qurulmasında maraqlıydı və elə bu səbəbdən də qərbçi Abdulla Cövdətdən fərqli olaraq, Ağaoğlu onun təmənnasında idi ki, törəsi əsl, eli nəcib bir millətin təmiz qanı gərək özgə qanlara qarışmasın, qarışarsa kölə ellərin adətində, törəsinə calanarıq, millətin ocağı sönər...

Məndə bir şəkil var. İstanbulda Feyzavər xanımda görmüşdüm. Şəkildə Əhməd Ağaoğlu Əbdülhəq Hamidlə bir yerdədir. Sağda Yaqub Qədiri Qaraosmanoğlu, ayaqüstə Yaqub Qədrinin xanımı Ləman, Əbdülhəq Hamid, Hamidin xanımı əfsanəvi Lüsüen xanım, Əhməd Ağaoğlu, Əhməd Emin Yalmanın xanımı Rezzan Yalman, Anadolu klubunun müdiri Cəfər Fəxri bəy... Şəkil İstanbulda Böyükadada Anadolu klubunun həyatında çəkilib. 1930-cu illərin ortalarıdır. Əbdülhəq Hamidlə Əhməd Ağaoğlunu eyni ortamda görüncə rəhmətlik Feyzavər xanımdan "Hamidin 1932-ci ildə babanıza yazdığı məktub "Müəzzəz və möhtərəm əfəndim həzrətləri" sözləri ilə başlayır" - demişdim. "Öyləmi?" deyər heyrlənmiş, "Hamid xatirinizdədirmi? sorunca "Süleymaniyədəki evimizə bir-iki gəldiyini indi xəyal-məyal xatırlayıram. Hamid başına iri silindr geyərdi. Saida abla, Səlim abi və mən çocuqduq, öz aramızda onun silindr şapkasına gülərdik" - demişdi.

- Bəs Əhməd Ağaoğlu?..

- Atamın iki dəfə sarsıldığını, yıxıldığını, yasa girdiyini görmüşəm. Atatürk və Əhməd Ağaoğlu vəfat edəndə...

Əhməd Ağaoğlu ilə Əli bəy Hüseynzadə ən yaxın dost idilər. Dostluqlarının çox dəlili var, biri də Ağaoğlunun Hüseynzadəyə yazdığı bu məktubdur: "Əziz qardaşım Əli Bəy! Sürəyya və Tezər xanımı sana evlad olmaq üzərə tevdi (əmanət) ediyorum. Təhsillərini natamam buraxmaq üçün İstanbula göndərmək məcburiyyətində qaldım və səndən başqa onları etimad edəcək yer bulamadığım üçün sana və Əthiyyə xanıma məfəndiyə zəhmət vermək ızdırarında (məcburiyyətində) qaldım. Onları qəbul etmək kibi lütfədə bulunmanız bəni və ailəmi şükranı ödənməyəcək qədər minnətdar etdi. Artıq çocuqlar sənindir. Bəni biliyorsun. Bən insanda həsəb və nəşəbdən, elm və irfandan ziyadə əxlaqa, mətanətə qiymət verirəm. Bən Türk qızlarının sərbəst olmalarını, həyata qarışmalarını və bütün fəaliyyəti-ictimaiyyəyə iştirak etmələrini arzu

edərim. Qızlarımın da o yolda hazırlanmış olmalarını istərəm. Fəqət hüriyyət və sərbəstiyi intizamsızlıq şəklində tələqqi etməm. Onun için qızlarımdan da təvazö, iffət, hicab və hörmət dairəsində sərbəsti istərim. İştə qardasım! Hər cəhətdən onların babası sənsin... Binaenaleyh Saida, Feyzavər və Məhmət haqqında nasıl hərəkət edirsiniz onları da o surətdə tələqqi (qəbul) edəcəksiniz. Artıq onları sizə, sizi də Allaha ismarlıyoruz qardasım... Əziz qardasımız! Qardasınız Ağaoğlu Əhməd, 17 Ekim (oktyabr) 1922. Ankara".

Əhməd bəy düşündüyü kimi yazdı, yazdığı kimi yaşadı, "sanki Tanrının rəsuluymuş. Ölmüş damarlara can verdi", - deyə dəyərləndirdiyi Atatürkün böyük təvəccöhlərinə rəğmən onun hökumətini də tənqid etməyi bacardı. Atatürk bir universitet professorunun, hələ üstəlik, Ağaoğlunun müxalif mövqedə dayanmasına dözü bilmirdi, Əhməd bəy isə bir məclisdə Atatürkə "rejim və iqtidar qüvvətli isə bir kimsənin həm darülfünunda professorluq etməsi, həm də müxalif olması heç bir zərər doğurmaz. Əgər rejim və iqtidar zəif isə bunun təhlükələri vardır", - demişdi. O, belə bir Ağaoğlu idi. Böyük türk millətinin və dövlətinin naminə yaşamaqdan zövq alırdı. Bu yolda, hətta Atatürkün də rəğbətini itirmək bəzən "Moskva şiası" adlandırdıqları Ağaoğlunu sarsıtmırdı... Çünki xalis və uca şəxsiyyəti vardı. "Sərbəst insanlar ölkəsi"ndə xəyalını qurduğu utopik cəmiyyətin yasalarına, "Tanrı dağı"nda eşitdiklərinə (yazdıqlarına) ömrünün bütün mərhələlərində hamıdan qabaq özü əməl etdi: "İnsan Tanrının kainatdakı bənzəridir... yalan bilməz, riya sevməz, yaltaqlıq etməz...".

Əhməd bəy 1908-ci ildə Bakıdan inciyib getdi, ömür yolu sarsıntılarla, çilələrlə, məhrumiyyətlərlə, mübarizələrlə müşayiət olundu. Uzun illər adı Azərbaycanın elmi-ictimai çevrələrində anılmaz oldu, Ağaoğlu imzası məmləkətində qadağan edildi, Vorontsovun təqiblərini Stalinin yasaqları əvəz elədi... Bakıdan getdi. Amma İstanbulda Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura, Məhməd Əmin Yurdaqulla çiyin-çiyinə verib Türkiyənin ilk türkçü təsisatlarını - Türk dərniyi, Türk Yurdu, Türk Ocağını yaranarlardan biri oldu. 1916-cı ildə Millətlər Birliyinin Konqresində Türkiyədən Lozana gedən nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycanı təmsil etdi. Amerika Prezidenti Vilsona ünvanlanmış tarixi məktuba Əli bəy Hüseynzadə, Akçura, Abdurrəşid İbrahimplə birgə o da imza atdı. 1918-ci ildə Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi Əli bəy Hüseynzadə ilə bir yerdə Azərbaycana gəldi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülündə xidmətlər göstərdi, Parlamentin Zəngəzurdan seçilmiş üzvü kimi bitərəf fraksiyasında təmsil olundu. Malta sürgünlərində əsirlik aqibətini yaşadı, Türkiyədə əvvəlcə Osmanlı Məclisi-Məbusanında, sonra Böyük Millət Məclisində vəkil, İstanbul və Ankara Universitetlərində professor, "Tərcümani-həqiqət", "Akın" qəzetlərinin başyazarı oldu, Türkiyə Cümhuriyyətinin mətbuat müvəkkili, Anadolu Ajansının rəhbəri kimi fəaliyyət göstərdi. Hindistandakı milli azadlıq hərəkatını, etrusk mədəniyyətini, İran inqilabını... araşdırdı. Və ömrünün bütün mərhələlərində və son nəfəsinə qədər Qarabağın xiffətini çəkdi... Maltada sürgündəyikən içdiyi bir stəkan çayın ləzzətini ömür-gün dostu Sitarə xanıma yazdığı məktubda belə paylaşdı: "Bilsən o bir bardaq çay mənə nə qədər zövq verdi: Xatirəm ta uzaqlara, gənclik zamanıma, Qarabağa, qalanın o gözəl dağlarına, Başucaya, Daşaltına, Heydər düzünə, Şahnəciyə və Dəlikdaşa, o yerlərdəki gəzmələrə getdi! Bütün keçmişlər, bütün əqrəbalar, dostlar, evimiz, sokaklar, bağçalarımız birer-birər önümdən keçdi! Və sonra sizi andım, bugünkü halınızı düşündüm, o qədər mükəddər oldum ki...".

2014-cü ilin aprelində Salyanda Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyində etdiyim məruzənin sonunda Tanrıdan bir təmənnamı dilə gətirdim. Dedim ki, 5 il sonra Hüseynzadənin ən yaxın dostu Əhməd Ağaoğlunun da 150 yaşı tamam olacaq. Kaş ki, onun da 150 illiyini doğulduğu Şuşada qeyd etməyi Tanrı bu millətə nəsis etsin.

Aradan beş il deyil, yeddi il keçdi və Tanrı Əhməd Ağaoğlunun əziz xatirəsini Şuşada anmağı bizə nəsis etdi.

Bu il avqustun 31-də Şuşada Vaqif Poeziya Günləri çərçivəsində keçirilən "Ədəbi müstəvidə Qarabağın dünəni və bu günü" simpoziumundakı çıxışında "Bizim vətən cənnətimiz səkkizguşəli cənnətdir. Əhməd Ağaoğlunun türk şamanizmi motivlərində yazdığı "Tanrı dağında" hekayəsində keçən "səkkizguşəli ana kainat" frazası bizə Azərbaycan bayrağındakı səkkizguşəli ulduzun mifoloji mənşəyini dərk etməkdə yardımçı olur" - dedim.

...Həyatını iztirab, sıxıntı, üzüntü içərisində yaşadı. 19 yaşında Parisə getdi, Şuşada atası dünyasını dəyişdi. 49 yaşında Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi Gəncəyə gəldi, İstanbulda evi yandı, 51 yaşında Maltaya sürgün olundu, ailəsi ehtiyac içərisində qaldı... Nisbətən asudə çağlarında universitetdəki professor görərindən

uzaqlaşdırıldı, redaktoru olduđu qəzet qapadıldı... Ancaq dözdü. Çünki məfkurəçiydi və öz yazdıqlarına özü hamıdan daha çox inanırdı: "Məfkurəçiliyin təbii nəticəsi nikbinlikdir".